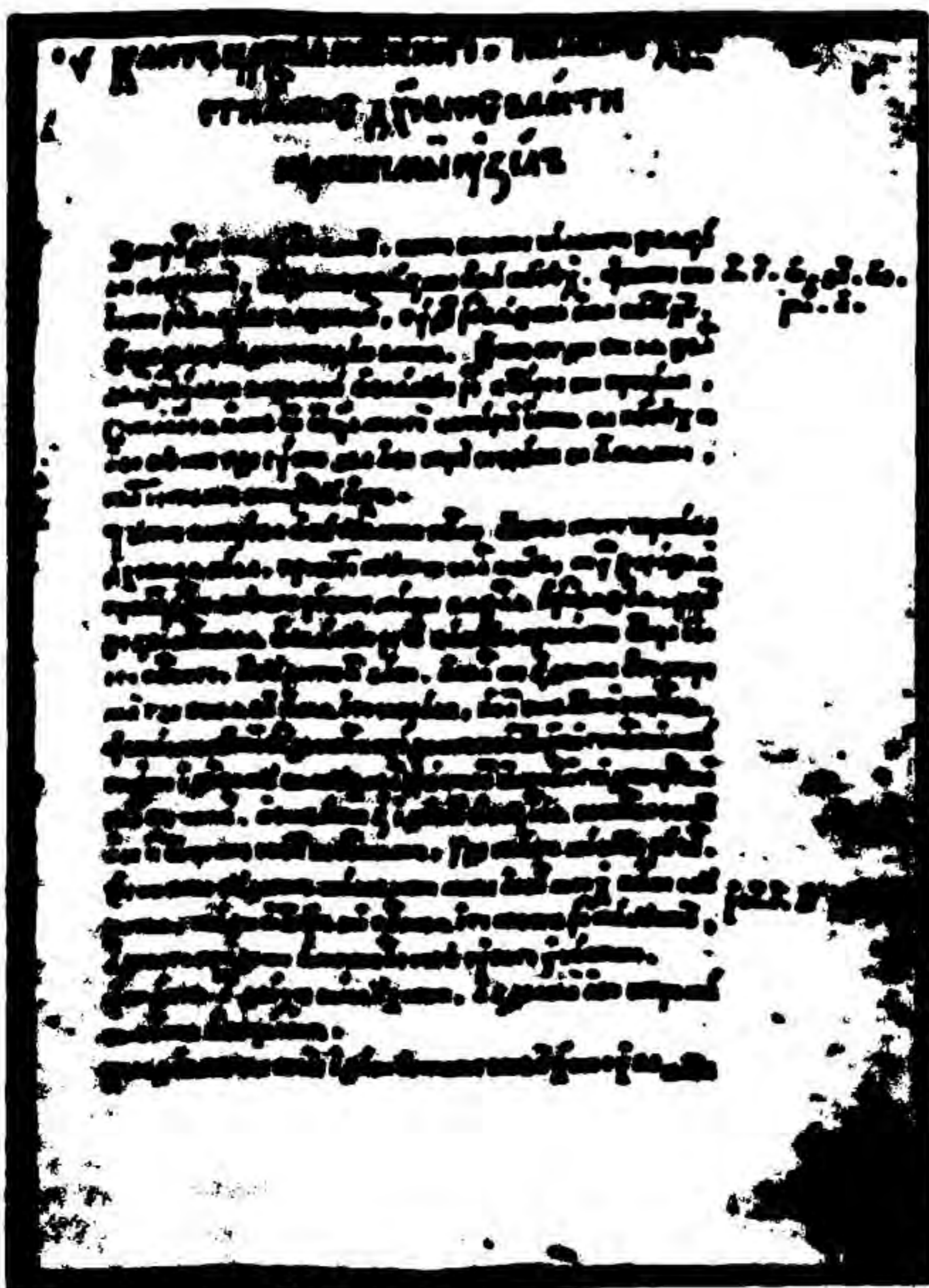

Наталія Бондар,

молодший наук. співробітник відділу стародруків
та рідкісних видань НБУВ

Острозькі видання у колекції кирилических видань НБУВ

Становлення та розвиток вітчизняного книгодрукування тісно пов'язані з друкарнею, що працювала в Острозі на рубежі XVI - XVII ст. Започаткована визначним українським політичним та культурним діячем князем Василем Костянтином Острозьким (1526-1608). Була розташована в його власному маєтку. Там же під патронатом князя працювала і школа - т. зв. Острозька академія, перший вітчизняний навчальний заклад вищого ступеня, сформувалася літературно-науково-редакційний осередок, навколо яких Острозький зібрав найосвіченіших діячів свого часу. Острозькі видання є гордістю будь-якої книгозбірні. У статті розповідається про їх колекцію у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ.

В Рідкісній
колекції
«Ключа царства
небесного»
Г. Смотрицького.
Острого. 1587

На запрошення князя Острозького м. Львова на Волинь переїхав, щоб налагодити в його маєтку книгодрукування та вперше видати друком повний церковнослов'янський текст Біблії, визначний український та російський друкар Іван Федоров (Федорович) (р. н. н. - 1583). В його «послужному списку» були московські та заблудівські друки, а також першкнижки українського книгодрукування - львівський Апостол і Буквар 1574 р. Поки повний текст Біблії готувався до друку, з'явився та узгоджувався за різними списками, редагувався і доповнювався, друкарня під керівництвом Федоровича випустила декілька, головним чином невеличких за обсягом видань «Буквар», грецько-слов'янську «Азбуку» (1578), Новий Завіт (1580), складений Т. Михайловичем покажчик до нього «Книжка собраніе вещей нужнейших» (1580) та листівку з текстом віршованого викладу подій біблійної історії під назвою «Хронологія» (1581), складену А. Римшею.

«Хронологія» і «Буквар», введені в науковий обіг кілька десятиліть тому, відомі в одному примірнику, «Азбука» - в двох. На жаль, три останні видання відсутні як у НБУВ, так і в інших книгозбірнях України.

З острозьких друків І. Федоровича у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ представлено один примірник Нового Завіту та 16 примірників Біблії. Новий Завіт, чи «Книга Нового завіта» (1580), об'єднала Новий Завіт та Псалтир. Це кишенькове видання маленького формату, але досить велике за обсягом - 490 аркушів, призначалося для самостійного ознайомлення, а не для використання при богослужінні. Новий Завіт став останнім випробуванням сил перед випуском такого фундаментального видання, як Біблія 1581 р. Примірник відділу стародруків зберігається в складі книжкової збірки відомого російського вченого та бібліофіла Володимира Оскаровича Вітта, придбаной для бібліотеки в його нащадків 1965 р. (Кол. Вітта 6).

Саме Біблія, друкування якої розпочалося одразу по закінченню Нового Завіту і було завершено в серпні 1581 р., є найважливішим серед видань Федоровича, а також його останньою роботою. Острозьку Біблію справедливо називають «лебединою піснею» першодрукаря. Її тексту на століття судилося стати канонічним для всієї православної церкви.

Шістнадцять примірникове зібрання Біблій Федоровича в НБУВ є одним з найбільших у світі серед зібрань цього видання. У складі колекції кирилических видань примірники Біблії, що походять зі збірок Київської духовної академії (КДА) (Кир.651, 686, 834), Київського університету (Кир.652), Києво-Печерської лаври (КПЛ) (Кир.762, 764, 788, 4476п), Києво-Видубицького (Кир.651), Київського Пустинно-Микільського (Кир.646), Харківського Преображенського (Кир.647), Мелецького (Кир.765), Жировицького (Кир.652) монастирів, Волинської духовної семінарії (Кир.765), Кременецького лицю (Кир.652). Ще декілька примірників було передано бібліотекам - Бібліотечі ім. КПРС (Київ) у 1966 р.; Центральної науковій АН Грузії в 1972 р. (один з двох примірників В.О.Вітта); новостворюваному Музею книги та книгодрукування (Київ) у 1972

р. (примірник Видубицького монастиря) тощо.

Примірники НБУВ надзвичайно багаті на провенієнції. Особливо цінні записи, зроблені близько того часу, коли книжку було надруковано, бо іноді вони дають змогу відтворити невідомі факти, пов'язані з її друкуванням, розповсюдженням, побутуванням. Найраніші записи, датовані 1594 р., вміщено на прим. Кир.652. Належав він Василю Зінковичу, як видно з написаного, людині високоосвіченій та здібній до віршування. Він також власноруч розбив текст Біблії на окремі вірші¹. Пізніше примірник зберігався в Жировицькому монастирі під Слонимом, звідки потрапив до бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732-1798)². Цей примірник Біблії належить до надзвичайно рідкісних завдяки тому, що містить дві кінцівки з вихідними даними 1580 та 1581 рр.

Примірник Кир.762 належав талановитому українському граверу, ченцеві КПЛ Антонію (Олександр) Тарасевичу (1640-1727), про що свідчить його запис на титулі³. У книгу вклеєно чотири розфарбовані гравюри із зображеннями євангелістів з віленського Євангелія П.Метиславця 1575 р. Примірник Кир.4476п містить власноручний запис архімандрита КПЛ Іоанникія Сенютювича (р.н.н.-1729).

Треба зазначити, що фелдорівські видання НБУВ всебічно вивчали відомі українські й російські книгознавці П.Попов, С.Маслов, Я.Ісаєвич, Я.Запаско, О.Мацюк, Є.Немировський, Ю.Лабинцев, М.Шамрай та ін.⁴ У їхніх монографіях, наукових статтях, каталогах подаються найцікавіші провенієнції, розглядаються варіанти друкарського набору, особливості художнього оформлення, філіграні тощо. Однак у процесі роботи з примірниками острозької Біблії вдалося виявити власницькі записи, ще не введені в науковий обіг. На примірнику з колекції В.О.Вітта на форзаці нижньої кришки міститься чіткий запис: «Библия сия Его милости Пана Семеона Лизогуба». Він свідчить про приналежність книги одному з представників відомого українського козацько-старшинського роду Лизогубів - або бунчуковому товаришеві Семену Юхимовичу (р.н.н.-1734), одруженому з донькою геть-

мана І.Скоропадського, або його синові Семену Семеновичу (1708-1781), також бунчуковому товаришеві⁵, до речі, прадідові М.В.Гоголя. Ще один запис на форзаці «Глубокоуважаемому Владимиру Оскаровичу Витт уступаю с болью сердца и глубокой признательностью. М.Севастьянов. 30.1.1959г.» дає можливість дізнатись, як Біблія потрапила до збірки В.О.Вітта.

Надрукувавши в Острозі Біблію, Федорович повернувся до Львова, де й помер у грудні 1583 р. Через деякий час після його від'їзду діяльність острозької друкарні відновила і продовжувалася з перервами до 1612 р. Уже без Федоровича там було надруковано понад 20 видань, різних за тематикою та призначенням. 10 з них у 28 прим. представлені в колекції кирилических видань відділу стародруків НБУВ, а також одне дерманське в 4 прим., що, по суті, також належить до острозьких.

Насамперед серед острозьких друків заслуговує на увагу низка яскравих публіцистичних творів, створення яких пов'язане з підготовкою та підписанням Берестейської унії 1596 р.: «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, трактат «О единой истинной православной вере» Василя Суразького, «Отпис» клірика острозького, «Книжиця у десяти розділах», знаменитий «Апокрисис» Христофора Філалета.

Першим острозьким післяфелдорівським виданням традиційно вважається «Ключ царства небесного» 1587 р. Його автор - Герасим Смотрицький (р.н.н.-1594) - ректор Острозької школи, високоосвічена людина, один з укладачів та редакторів Біблії 1581 р. та найактивніших діячів острозького наукового осередку, батько визначного українського письменника і вченого Мелетія Смотрицького. «Ключ царства небесного» - одна з перших друкованих пам'яток української полемічної літератури. Це відповідь на календарну реформу папи Григорія XIII - введення т.зв. «григоріанського календаря» у 1582 р. та польськомовну брошуру Б.Гербеста «Wiary kościoła Rzymskiego Wywody» («Віри костелу римського висновки») 1586 р. Твір написано не церковнослов'янською, прийнятнішою на той час мовою освіти й культури, а літературною (книжною) українською мовою. Складається він з двох перед-

■ Василій Великий.
Книга о постничестві. - Острог, 1594.

мов (одна звернена до сина князя Острозького Олександра, друга - «до народов руских» та двох полемічних трактатів - «Ключ царства небесного» і «Календар римски новы» (тому іноді у бібліографії видання називається «Календар...»).

Видрукувано «Ключ царства небесного» форматом у четвірку на 44 аркушах. Видання це надзвичайно рідкісне, на сьогодні відоме в двох дефектних примірниках, що зберігаються в Києві у відділі стародруків НБУВ (Кир.654) та у ЛНБ ім. В. Стефаніка (збірка А. Петрушевича)⁶. Жодний з цих примірників вже не має титульного аркуша з вихідними даними. Це дало привід деяким дослідникам припускати, що твір лише було написано в Острозі 1587 р., а видрукувано у Вільно (острозький та віленський науково-видавничі осередки були тісно пов'язані між собою). Шрифти видання не зустрічаються більше в острозьких друках, але ми бачимо їх у віленських - «Збірнику» (1585) та «Граматиці» (1586). Питання про час і місце друкування «Ключа» потребує подальшого дослідження⁷.

На картоні, в якій загорнуто примірник, міститься запис «Знайдено між паперами С.Т.Голубева. С.Маслов. 6/VI.1928». Ця помітка свідчить, що виявив його та передав до фонду відділу стародруків відомий книгознавець, тоді його завідувачий Сергій Іванович Маслов (1880-1957). Потрапив примірник до НБУВ,

ймовірно, в складі придбаної 1919 р. книгозбірні відомого історика Степана Тимофійович Голубева (1840-1920). Текст твору в 1887 р. він опублікував в «Архиве Юго-Западной России»⁸, очевидно, за примірником, який отримав від нащадків Станіслава Шодуара з його знаменитої бібліотеки в маєтку Івниця на Житомирщині (зараз Андрушівський р-н Житомирської обл.)⁹. До зібрання Шодуарів екземпляр не повернувся і вважався втраченим. Очевидно, він так і зберігався в Голубева.

1588 р. в Острозі було підготовлено до друку ще один полемічний твір - т.зв. «Книжицю у шести розділах», яку також називають «Книга о единой віре», «О единой істинной православної віре». Укладачем та автором зібраних тут матеріалів був Василь Суразький (Малюшицький) (р.н.н. - п. між 1604 і 1608), один із провідних діячів острозького літературно-наукового осередку. Очевидно, після від'їзду Федоровича саме він очолив острозьку друкарню. Твір написаний церковнослов'янською мовою і присвячений в основному полеміці з католицькими богословами з питань догматики.

У відділі зберігається два примірники видання цієї праці. Ідентифікація почерку на одному з них - Кир.649 - дає змогу стверджувати, що примірник на початку ХІХ ст. був у книгозбірні визначного історика, Київського митрополита Євге-

нія Болховітінова (1769-1837)¹⁰.

Недавно в літературі з'явилися відомості про те, що «Книжицю у шести розділах» було лише написано в Острозі 1588 р., а надруковано через десять років, у 1598¹¹. Це припущення впливає з того, що на звороті останнього аркуша «Книжиці...» було виявлено відбиток титулу «Книжиці у десяти розділах», надрукованої в Острозі 1598 р. Тобто невисохлі картки обох видань переплітались у видавничий конвюлот. Це примірник Державної бібліотеки Росії (Москва). Але дана заява потребує подальшого дослідження. Можливо, невисохлі сторінки «Книжиці у десяти розділах» доплітались до надрукованої раніше «Книжиці у шести розділах». Та й чи спроможна була острозька друкарня за один 1598 р. випустити таку велику кількість видань - обидві «Книжиці», «Отпис», Псалтир, Часослов, декілька букварів, можливо, «Апокрисис»? Крім того, переглянувши два примірники «Книжиці у шести розділах», ми не виявили жодного аркуша паперу з філігранями острозької папірні, що почала працювати десь з 1596 р.¹² Незрозуміло, чому острозькі друкарі при друкуванні в 1598 р. «Книжиці у шести розділах» не використовували паперу власного виробництва? У точно датованих цим же роком «Отписі» та «Книжиці у десяти розділах» такий папір активно застосовується.

Водночас у «Книжиці у шести розділах» використовується папір подібних сортів, як і в «Книзі о постничестві» Василя Великого 1594 р. На нашу думку, це видання побачило світ справді пізніше, ніж 1588 р., але раніше, ніж у 1598, можливо, після поновлення книгодрукування, близько 1596 р. Це ж стосується і «Ключа царства небесного» Г.Смотрицького, про що йшлося вище.

Якщо припустити, що обидва видання друкувалися пізніше - не наприкінці 80-х, а в середині 90-х років - то зовсім інакшим постає загальний розвиток книгодрукування в Острозі. Після виходу в світ Біблії 1581 р. друкарня відновила діяльність лише через 13 років, випустивши в 1594 р. «Книгу о постничестві» Василя Великого. Припущення про тривале припинення острозького книгодрукування, причини чого невідомі, вже висловлювалося книгознавцями¹³. Перерва в діяльності друкарні могла бути ініційована князем Острозьким відповідно до зміни політичної ситуації. Як і більшість православних ідеологів, Острозький наприкінці 80-х років займав помірковану позицію щодо унії, якийсь час підтримував ідею об'єднання церков. У 90-х роках його погляди змінилися, він став на позицію неприйняття ідеї унії у тому вигляді, в якому її пропонувала католицька верхівка. Однак причини припинення книгодрукування в Острозі могли бути й суто технічні - відсутність друкарського обладнання, фахівців-друкарів тощо.

Найвизначніший серед видрукованих у Острозі публіцистичних творів кінця XVI ст. - «Апокрисис, або Отповідь на книжки о съборі Берестейском». Місце та час друкування на книжці не зазначені. Вважається, що твір було надруковано в Острозі близько 1598-1599 р. Його автор приховав своє справжнє прізвище під псевдонімом Христофор Філалет (з грецької - Христоносець Правдолюб). Більшість сучасних дослідників погоджується, що псевдонім належить полякові за походженням, протестанту Мартину Броневському (р.н.н.-після 1650), який проживав на Волині та був близьким до острозького гуртка. Відомо, що він виконував обов'язки секретаря Берестейського православного собору 1596 р. Можливо, він напи-

сав «Апокрисис» на замовлення князя Острозького.

У 1597 р. польськокомовний варіант цього твору було видано друком у Кракові в аріанській друкарні Олекси Родецького. Очевидно, в Острозі його було одразу ж передруковано в українському перекладі. Твір написано у відповідь на книгу П.Скарги «Synod Brzeski» («Собор Берестейський») (Краків, 1597 р.). Питання про час та місце друкування українського варіанту «Апокрисису» досі остаточно не з'ясоване. У присвяті автор зробив приписку «З Вильно, остатнього дня місяця октобрия, по старожитньому, року 1597». Більшість дослідників вважають, що україномовний «Апокрисис» було надруковано не у Вільно, а в Острозі між 1597-1599 рр.¹⁴ Твір великий за обсягом - 222 аркуші, складається з присвяти, передмови й чотирьох частин, поділених на розділи. Присвячений засновнику знаменитої Замойської академії коронному канцлеру Яну Замойському (1542-1605). Відомо, що він був проти насильницького насадження католицизму серед православного населення України.

У відділі стародруків зберігаються чотири примірники цього видання, яке І.Франко влучно назвав «короною антиуніатської полеміки XVI століття»¹⁵. Два з них надійшли до бібліотеки 1970 р. в складі майже 30-тисячної книгозбірні визначного українського літературознавця Павла Миколайовича Попова (1890-1971), третій - з бібліотеки Києво-Софійського собору, четвертий - з КДА, куди його раніше було передано в складі збірки стародруків Почаївської лаври. До речі, примірники КДА (Кир.664) та Софійського собору (Кир.824) оправлені разом з іншим острозьким друком полемічного характеру - «Отписом на лист...Ипатія Володимирського и Берестейского епископа» 1598 р. Це відкритий лист-відповідь на послання уніатського єпископа Іпатія Потія (1541-1613), одного з організаторів Берестейської унії, звернене до князя К.Острозького. Князь доручив одному з острозьких книжників скласти відповідь Потієві. Автор «Отпису» приховав своє справжнє прізвище, назвавшись «кліриком острозьким». За ним закріпився цей псевдонім, належність якого до цього часу не

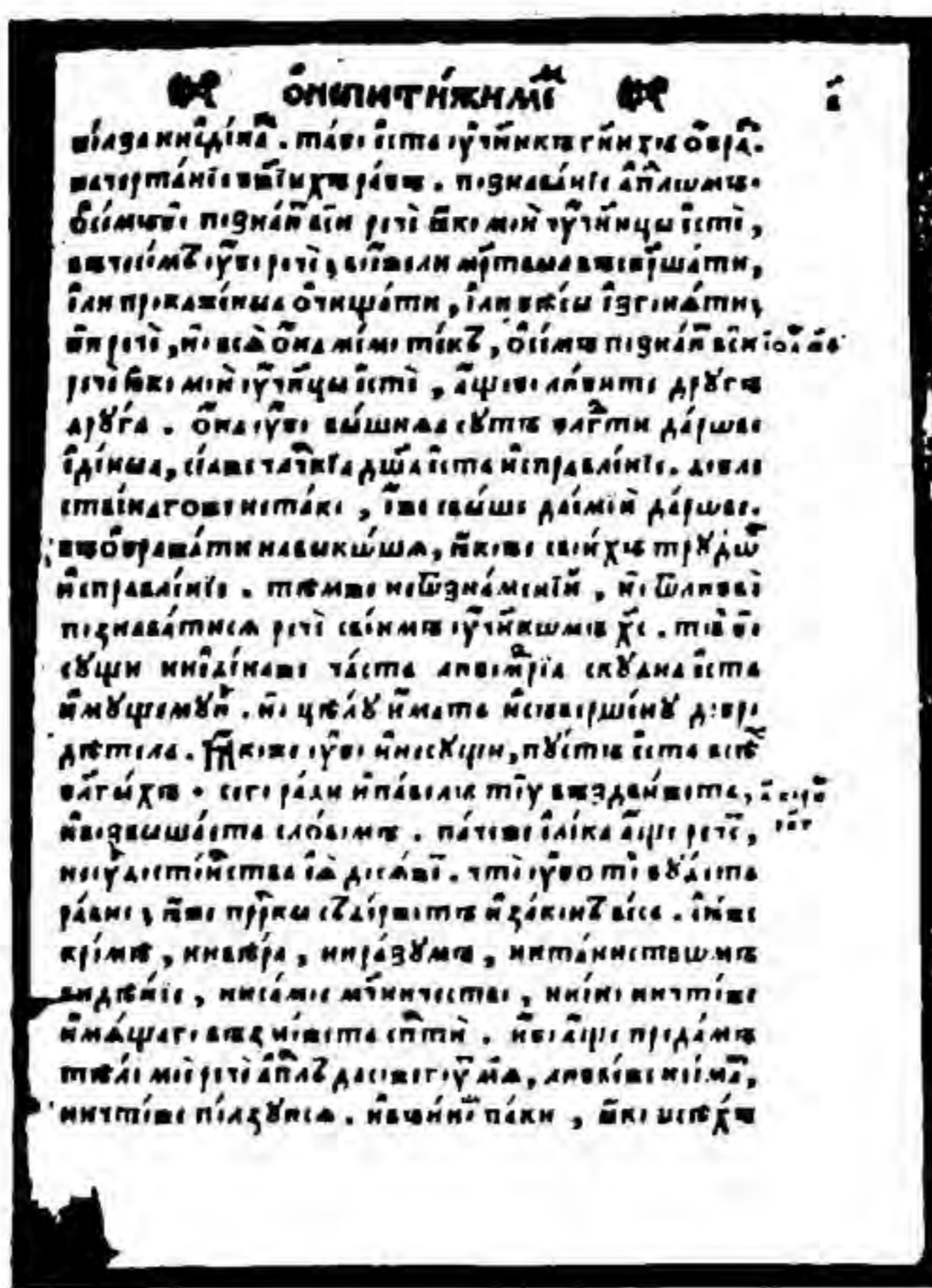
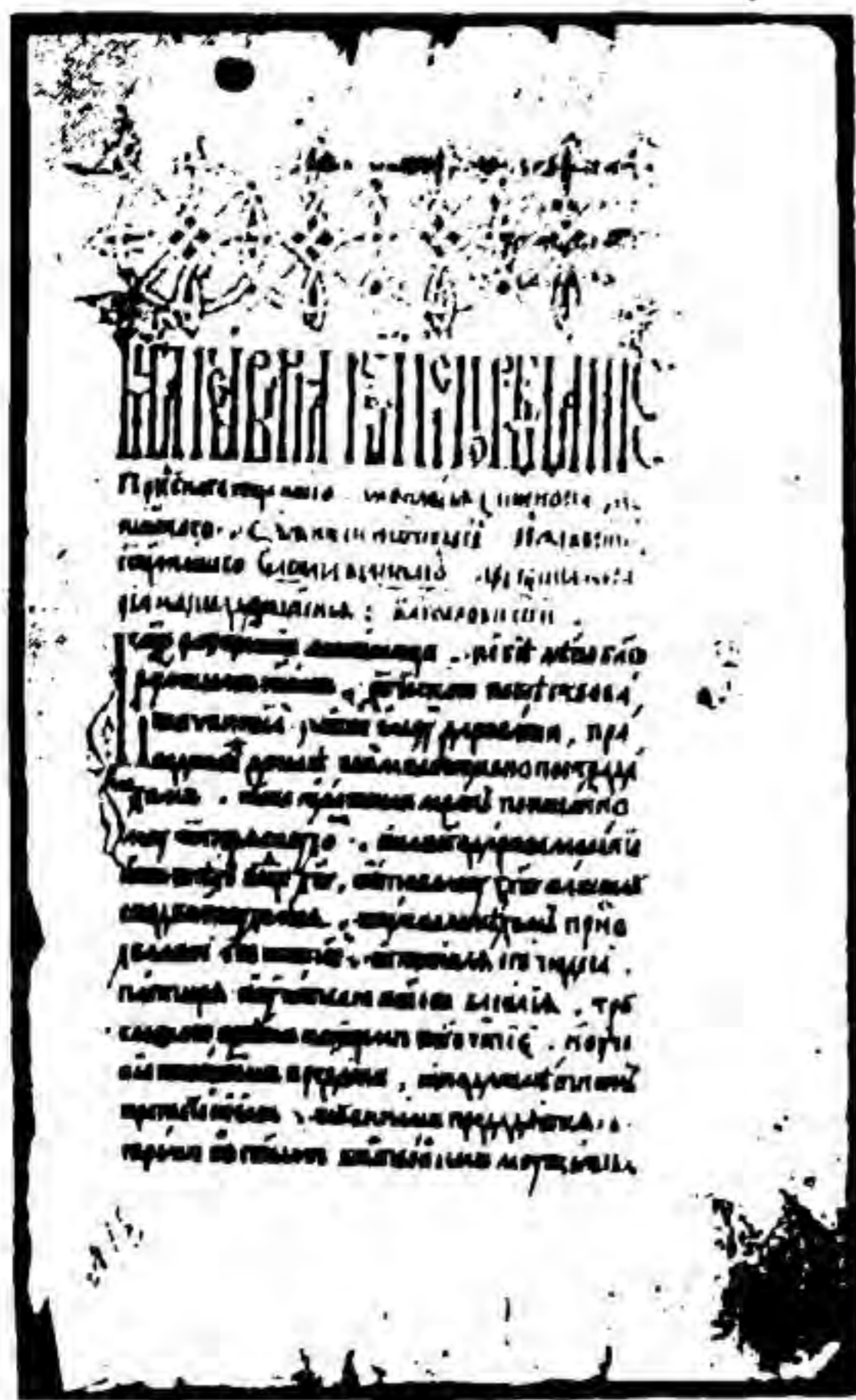
встановлено. Існують припущення, що це міг би бути М.Смотрицький, І.Борецький, Г.Дорофейович, І.Наливайко.

Складається «Отпис» з передмови «До чителника», «Предмови листу до отца єпископа» та листа. До тексту «Отпису» додано блискучий памфлет «Исторія о Листрикійском, то есть о разбойническом, Ферарском или Флоренском синоде, вкоротце правдиве списаная». У цій «Истории» йдеться про Флорентійську унію 1439 р. між римо-католицькою церквою і православним Сходом. Організатори Берестейської унії апелювали до Флорентійської угоди як до добровільно укладеного, а потім забутого акту, відновленого лише в 1596 р. Обидва твори - єдине ціле, вагома літературно-художня цінність.

Можливо, примірники, де разом переплетено «Апокрисис» і «Отпис», являють собою видавничі конволюти, оправи в яких було замінено у XVIII ст. Такі ж конволюти зустрічаються і в інших книгозбірнях¹⁶.

Щодо двох примірників «Апокрисису» з колекції П.Попова, то завдяки його записам на цих стародруках можна встановити, яким чином вони потрапили до його збірки. Запис на примірнику Кол. Попова 156 такий: «Приобр. от О.Г. Булгакова (с.Сухіновка) 1926. А він придбав від селянина с.Нової Слободи. Книга раніше належала Софронівській пустині в 20 км від Путивля. П.П.». Подібний запис міститься і на примірнику Кол. Попова 157: «Придбано 192(7) р. лист. 30 на базарі в м.Путивль. Раніше книжка належала Путивльськ. Соф. пустині (в 20 км від Путивля)». Тобто обидва примірники в XIX - на поч. XX ст. зберігалися у бібліотеці Софронівського Молченського монастиря. У збірці П.Попова були й інші раритети з тієї ж бібліотеки, зокрема конволют біблійних книг Ф.Скорини (Прага, 1517)¹⁷. Про ще одне видання - «Книгу о постничестві» (Острог, 1594), що походить зі збірки Софронівського монастиря, йтиметься нижче.

Примірник «Апокрисису» (Кол. Попова 157) виявився надзвичайно цінним тим, що в ньому Я.Ісаєвич виявив під оправою чотири нерозрізані видавничі картки ще одного острозького видання - уже згадуваної «Книжиці у десяти розділах»

1598 р. (по два примірники аркушів 3-4,5-6?)¹⁸. При порівнянні з повним примірником «Книжиці» виявилось, що знайдені аркуші належать до ранішого набору (травень 1598), ніж повні примірники, датовані червнем того ж року. Повного примірника з травневим набором поки що не виявлено. Схоже, це був пробний відбиток, який не задовольнив друкарів і був перероблений. Аналогічний фрагмент датованої травнем передмови зберігається у Бодлеянській бібліотеці (Оксфорд). Під час недавньої реставрації примірника «Апокрисису» в 1992 р. фрагмент «Книжиці» було переплетено разом з ним. І.З.Мицько, здійснивши порівняльний аналіз інтролігаторського матеріалу, доходить висновку, що примірник Кол.Попова 157 має острозьку видавничу оправу¹⁹. Тоді стає зрозумілим, яким чином для макулатури, підкладеної під оправу, було використано забраковані видавничі картки. Можна також припустити, що коли «Апокрисис» був уже видрукуваний та опрацьований, а «Книжиця у десяти розділах» лише друкувалася, то «Апокрисис» було надруковано в кінці 1597 - на початку 1598 рр. Це потребує подальшого вивчення.

У колекції кириличних видань відділу стародруків зберігається і повний примірник «Книжиці у десяти розділах» (Кир.665) з передмовою, датованою червнем 1598 р. Складається ця «Книжиця» з вось-

ми послань Александрійського патріарха Мелетія Пігаса (1535/40-1601), одного послання князя К.Острозького та одного анонімного, що має назву «Благочестивому князю Василюю и всім христіаном православному...от святое Афонское горы скитствующих». Воно належить визначному українському письменнику Івану Вишенському (бл.1550-після 1620). Послання виявилось його єдиною прижиттєвою публікацією. Як відомо, він брав участь у діяльності острозького гуртка, готував до друку в Острозі цілу «Книжку» власних творів (складалася із передмови та десяти послань, але так і не була надрукована)²⁰.

Цікаво, що примірник «Книжиці у десяти розділах» Кир.665 походить з бібліотеки К.Острозького (видавнича оправка?). На це вказує витиснений на верхній кришці оправи суперекслібрис Острозьких²¹. Пізніше книжка зберігалась у Густинському Троїцькому монастирі під Прилуками, що засвідчує запис українським скорописом ігумена цього монастиря Авксентія Якимовича (друга пол. XVII ст.). У XIX ст. вона стала власністю відомого історика, викладача КДА Івана Гнатовича Малишевського (1828-1897). У додатках до своєї праці «Александрійський патріарх Мелетій Пігас и его участие в делах русской церкви»²² він частково опублікував текст острозької «Книжиці у десяти розділах», очевидно, користуючися саме

цим примірником, який добре зберігся. Нещодавно його було ретельно відреставровано.

Крім полемічних творів, у Острозькій друкарні вперше в Україні було підготовлено й видрукувано фундаментальні праці визначних візантійських богословів Василя Великого та Іоанна Златоуста, популярні в східних слов'ян ще з часів Київської Русі.

У березні 1594 р. в Острозі вийшла друком «Книга о постничестві», тобто «Книга про піст», архієпископа Кесарійського, одного з найвидатніших представників патристики Василя Великого (бл.330-379). В Україні здавна були широко розповсюджені його аскетичні повчання про піст та чернече життя, а названа праця стала основоположною для православного чернецтва.

Як частково згадувалося вище, «Книга о постничестві», можливо, є першим післяфедорівським виданням, що побачило світ в Острозі. Друк об'ємистий (604 арк.), з надзвичайно цікавими особливостями поліграфічного виконання та художнього оформлення. Надруковано твір великим шрифтом, ідентичним зі шрифтом віленського Євангелія 1575 р.* Тим же шрифтом друкувалися й інші острозькі видання, зокрема Часослов 1602 р. В «Книге о

■ Житіє Василя Великого, рукопис поч. XVII ст., приплетений до «Книги о постничестві». - Острог, 1594.

■ Іоанн Златоуст. Маргарит. - Острог, 1595. Р.Ракушки.

* Видрукувано колишнім соратником І.Федорова Петром Мстиславцем у друкарні Мамоничів.

постничестві» використано заставки й ініціали Євангелія Мстиславця, а також кінцівки з московських Апостола (1564) та Часовника (1565). Вміщене на початку книги зображення Василя Великого виконане в тій же манері, що й чотири зображення апостолів у Євангелії 1575 р., а пізніше - у львівському Євангелії 1636 р. та його перевиданнях. Гравюра із зображенням Василя Великого, очевидно, спочатку призначалася для іншого видання (це засвідчують чорні плями на ній - отвори, що залишилися після вилучення її фрагментів, де, очевидно, містилися якісь написи). Наявність ілюстративного матеріалу П.Мстиславця в «Книжці о постничестві» дала підстави твердити, що в цей час до Острога приїхав або він сам, або майстер, котрий виготовляв ілюстрації та заставки для його віленських друків. Уперше таку думку висловила провідний російський книгознавець А.С.Зьорнова²³. Хоча документи до цього часу не віднайдені, це припущення практично не викликає заперечень у фахівців.

У колекції кириличних видань зберігається дев'ять примірників «Книги о постничестві». Серед них - екземпляри з книгозбірень КПЛ (Кир.4477п, 4477п/а, 4477п/б), КДА (Кир.655), Києво-Михайлівського монастиря (Кир.656,658,659), Почаївської лаври (Кир.655), Волинської духовної семінарії (Кир.657), Софронівського Молченського монастиря (Кир.744)²⁴.

На примірнику Кир.659 міститься ранній запис 1597 р. про продаж книги Агафією Чирською переяславському священику Василю Мефодієвичу. Він заповів після своєї смерті передати цю книгу київському митрополитові Іову Борецькому (р.н.н. - 1631). Волю небожчика виконав його син Матвій у 1623 р. в Трахтемирівському монастирі на Канівщині. На жаль, при заміні оправи книги частково обрізано власноручний запис Борецького²⁵. Він вклав книгу в Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, де та зберігалася майже три століття. Пізніший запис 1808 р. належить іншій визначній особі - відомому освітньому діячеві, письменнику, Чигиринському єпископу Іринію Фальковському (1762-1823).

Ще один ранній власницький запис міститься на титулі примірника

Кир.4477п/а - півуставом червоним чорнилом написано «Тимофій Михайлович священник полоцький». Можливо, це той Тимофій Михайлович (Аннич?), який був укладачем алфавітно-предметного покажчика до Нового Завіту, надрукованого І.Федоровичем окремим виданням у Острозі 1580 р.²⁶ На примірнику Кир.4477п бачимо запис архімандрита КПЛ Іоаннікія Сеньотовича (р.н.н.-1729).

Цікавий примірник Кир.656 зі збірки Києво-Михайлівського монастиря. До нього приплетене рукописне «Житіє» Василя Великого (к.ХVI-поч.ХVII ст.?). Воно приписується сучасникові та другу Василя Великого, єпископу Іконійському Амфілохію (помер після 392 р.), хоча, очевидно, створене пізніше. Після житія вплетений аркуш з двома гравірованими зображеннями - св. Каліста та Григорія Двоєслова. Обидва ці зображення використано у балабанівських друках - гравюра із зображенням Григорія Двоєслова - в Службнику (Стрятин, 1604), св.Каліста - в Євангелії учительному (Крилос, 1606). До речі, була в Службнику і гравюра із зображенням Василя Великого. Невідомо, яким чином балабанівські дошки опинилися у власника цієї книги - гравюру із зображенням Григорія Двоєслова зустрічаємо пізніше у львівських братських виданнях, гравюра зі св.Калістом не використовувалася пізніше в жодному українському друці. Можливо, якесь обладнання зі Стрятина та Крилоса (зокрема, ці дошки) перевіз Ісайя Балабан (р.н.н. - 1619/1620), племінник Львівського єпископа Гедеона Балабана, котрого в 1606 р. князь Острозький призначив Дерманським ігуменом.

Неординарна й оправа цього примірника «Книги о постничестві» - вона виконана із застосуванням інтролігаторських матеріалів, подібних до оправи «Апокрисису» та «Книжиці», про які йшлося вище, можливо, виготовлених в Острозі. З іншого боку, подібні оправи зустрічаються у київських виданнях ХVII ст.

Таку ж оправу мають і примірники «Книги о постничестві» Кир.744 та Кир.4477п/б. Перший з них, як свідчать записи, на початку ХІХ ст. зберігався в Софронівському Молченському монастирі. Штамп на форзаці свідчить про придбання його

через букністичний магазин у жовтні 1948 р. за 500 крб. Другий із згаданих примірників - Кир.4477п/б - походить з бібліотеки КПЛ. Запис на титулі підтверджує приналежність його Чернігівському єпископу Зосимі Прокоповичу (сер. ХVII ст.).

У червні 1595 р. в Острозі було закінчено друкування збірки «слів» Іоанна Златоуста (бл.347-407) під назвою «Маргарит». Автор твору - Константинопольський патріарх, ідеолог східної християнської церкви. Для цього видання, як, очевидно, і для попереднього, було використано тексти, перекладені та впорядковані вченим гуртком, який існував при дворі князя Андрія Курбського (бл.1528-1583) в його маєтку Милянєвичі під Ковелем²⁷. У книзі є вказівка на підготовку її до друку «ВА» - очевидно, Васи́лем Суразьким (Малюшицьким).

У колекції кириличних видань нараховується п'ять примірників «Маргариту». Два з них надійшли до бібліотеки в складі книгозбірни КДА (Кир.662,663), останній - зі збірки Почаївської лаври. Ще один примірник раніше був у фондах бібліотеки Волинської духовної семінарії (Кир.660). Один екземпляр «Маргариту» входить до збірки В.О.Вітта (Кол.Вітта 14). Найцікавішим виявився примірник з бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря (Кир.661). Він містить поаркушний запис по нижньому полю: «Сия книга глаголемая Маргарит мні Романі Ракушці Протопопі Браславському, Тулчинському, Рашковському і Краснянському дана от жони небожчика Вінідикта священника Пречистскаго Брашлавского на похорон и отправоаня за душой небожчика в року 1673 месяца декембрия 10 дня». Цей запис належить відомому козацькому діячеві Роману Ракушці-Романовському (1623-1703), якого вважають ймовірним автором видатної пам'ятки української історіографії ХVII ст. «Літопису Самовидця». Запис зроблено в грудні 1673 р., коли Ракушка, переселившись на Правобережну Україну, був протопопом міської церкви в Брашлаві²⁸.

Нещодавно авторкою статті у фонді відділу стародруків був виявлений ще один надзвичайно рідкісний острозький друк - Часослов 1602 р. (Кир.895). Був відомий лише один унікальний примірник цього видання, що збе-

■ Рідкісний примірник Часослова. - Острого, 1602.

■ Лікарство на ospалий умисл чоловічий. - Острого, 1602. Із записом на титулі П.Могили.

рігається у Національній бібліотеці Росії у Санкт-Петербурзі²⁹. Виявлений у НБУВ примірник дефектний, у ньому відсутні шість початкових та два кінцевих аркуші, інші - пошкоджені. За шрифтовими та орнаментальними ознаками він був описаний як віленське видання кінця XVI - поч.XVII ст. Порівняння аркуша 20 київського примірника з його ж фотографією, вміщеною А.Зьорновою в статті «Петр Тимофеевич Мстиславец»³⁰, дає змогу говорити про ідентичність примірників. Рідкісність примірників Часослова 1602 р., як і взагалі більшості часословів, пояснюється тим, що, крім функцій богослужбового видання, де міститься перелік усіх служб, окрім літургії, вони використовувалися для навчання дітей грамоти, тому швидко зачитувались.

Надруковано Часослов 1602 р. тим же великим шрифтом, що й згадувану «Книгу о постничестві» Василя Великого 1594 р. Друк у дві фарби, з активним використанням червоної. Цікаво, що перед рядком, який розпочинався з червоної літери, стоїть чорна крапка, перед рядком з чорної - червона. Таким прийомом часто користувався П.Мстиславец, зокрема в Псалтирі 1576 р.

У примірнику міститься шість заставок і чотири кінцівки (у повному петербурзькому екземплярі - вісім заставок та п'ять кінцівок). Порівняльний аналіз ілюстратив-

ного матеріалу свідчить про використання цих художніх прикрас не тільки у віленському Часовнику П.Мстиславця 1575 р. й острозьких і дерманських друках, а також у «Зірцалі богословія» Кирила Ставровецького (Почаїв, 1618) та «Собрании словес», надрукованому Павлом Домживом Людковичем і Сильвестром (Угорці, 1618) та в київських Часословах Тимофія Вербицького 1625 і 1626 рр., потім у Валахії. Про передачу обладнання П.Мстиславця з Вільно до Острога йшлося вище. Припущення про тісні стосунки Кирила Транквіліона Ставровецького, Павла Домжива Людковича та Тимофія Вербицького з острозьким осередком уже неодноразово висловлювалися книгознавцями. Але за браком документів невідомо, яким чином і які саме ілюстративні матеріали з Острога опинились у Почаєві, Угорцях та Києві. Одна з гіпотез зводиться до того, що власник першої київської приватної друкарні, а до того провідний друкар КПЛ Тимофій Олександрович Вербицький (р.н.н. - п.після 1642) працював у Острозі, де й ознайомився з процесом книгодрукування, потім видавав книжки для Кирила Транквіліона Ставровецького в Почаєві й Рохманові, після чого переїхав до Києва. Тобто після припинення діяльності друкарні (між 1612 та 1618 рр.) він міг вивезти з Острога якесь друкарське устаткування. З другого боку, збе-

реглись документи, що підтверджують перебування і навіть незаконний арешт Т.Вербицького в Острозі в квітні 1625 р.³¹ Уже 25 серпня цього ж року в Києві у власній друкарні він видав друком Часослов, у якому використав одну дошку П.Мстиславця, яка застосовувалась і в Острозі, а також одну дошку І.Федоровича та стрятинські ініціали. Можливо, Вербицький шойно привіз дошки з Волині до Києва, одразу оздобивши ними своє перше самостійне видання.

Якимсь чином був пов'язаний з острозьким осередком ще один мандрівний друкар - Павло Домжив Людкович. Можливо, деякий час також навчався чи працював в Острозі. Цікаво, що в своєму «Собрании словес», які вийшли друком у 1618 р. в Угорцях, він теж використав одну острозьку заставку.

Якийсь час острозька друкарня діяла в Дерманському монастирі (неподалік Острога). Він знаходився у володіннях князів Острозьких і перебував під їхнім патронатом. Князь Костянтин здавна мріяв про перетворення монастиря в науковий та видавничий осередок. Саме тут він планував наприкінці 70-х років XVI ст. організувати друкарню для Івана Федоровича, але ці плани не здійснилися. Налагодити видавничу справу в Дермані вдалося лише на початку XVII ст., на деякий час перевівши сюди обладнання з Острога. Книгодрукування в Дер-

мані очолив авторитетний член острозького гуртка, перекладач, автор передмов до острозьких видань Даміан Наливайко (р.н.н.-1627)*.

З дерманських видань у колекції відділу представлений «Октаик, сиріч Осмогласник», чи Октоїх 1604 р. Друк великий за розмірами, складається з 652 сторінок. Прикрашений Октоїх значно багатше, порівняно з іншими острозькими виданнями, але орнаментика його характеризується такою ж недостатньою продуманістю, випадковістю, як і оздоблення більшості інших острозьких післяфедорівських видань. Готував книжку до друку Д.Наливайко, допомагав йому випускник Острозької колегії, добрий знавець греко-візантійської книжності Іов Княгиницький (бл.1550-1621). У відділі стародруків маємо чотири примірники Октоїха 1604 р. з цікавими власницькими записами XVII ст. Можна встановити надходження до колекції двох із них - примірник Кир.5362п раніше знаходився в збірці Києво-Софійського собору, Кир.5551п - у КДА. Найраніший із записів на примірнику Кир.5551п виконаний між 1604 та 1607 рр., від імені представників ремісничьких цехів ковалів та стельмахів, які вклали цю книгу до церкви у м.Добротворі (зараз смт Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.)³². Відомо, що 1605 р. книгодрукування в Дермані припинилося, обладнання друкарні було знову повернуто до Острога.

З пізніх острозьких видань у НБУВ зберігаються Требник 1606 р. (Кир.666) та «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» 1607 р. (Кир.794,795). Обидва видання містять передмови за підписом того ж «Даміана недостойного презвітера», тобто Д.Наливайка. Видання Требника вважається рідкісним - на сьогодні відомо шість його примірників, більшість з яких дефектні³³. Примірник НБУВ добре зберігся, в 1991 р. було відреставровано його папір та оправу. На жаль, на книжці відсутні записи, штампи, печатки, що могли б вказати шляхи її надходження до колекції.

Ще одне острозьке видання - це збірник творів дидактичного характеру «Лікарство на оспалий умисл

чоловічий», друкування якого закінчилося 29 липня 1607 р. До складу збірника входять передмова, два «слова» Іоанна Златоуста, «слово» Григорія Богослова та «Тестамент», тобто заповіт візантійського імператора Василія синові Льву Філософу. Друк призначався для навчання в школі та домашнього читання. Текст «Лікарства» надруковано паралельно церковнослов'янською та українською мовами.

Надзвичайно цікаві два примірники «Лікарства», що зберігаються в колекції кириличних видань³⁴. Обидва вони надійшли до НБУВ у складі книгозбірні Києво-Софійського собору. Примірник Кир.795 містить на титулі запис Київського митрополита, визначного культурного та освітнього діяча Петра Могили: «1639. мая 30. Петр Могила. Архиепископ Киевский. Рукою власною». На інших стародруках відділу є аналогічні за змістом записи П.Могили з тією ж датою українською та латинською мовами.

Інший примірник «Лікарства» цікавий насамперед тим, що до нього приплетений серед інших рукописних матеріалів т.зв. «Синтагматикон, или о святых седми тайнах церковных списание» митрополита Філадельфійського Гавриїла Севера, переклад якого було здійснено 1603 р. в Дермані³⁵. Відомі три списки цього твору. Рукопис, приплетений до «Лікарства», найповніший серед них. Перекладачем вважається острозький ієромонах, відомий освітній діяч, книжник Кипріян (помер після 1623). У кінці нашого списку «Синтагматикону» подається лише прізвище перекладача - Розвянецький. Пізніше «Синтагматикон» був передрукований як один із розділів «Скрижалі духовної» (М.,1656) (є в колекції кириличних видань відділу стародруків).

Деякі твори, що готувалися до друку в Острозі, так і залишилися у рукописах або були надруковані в інших місцях. До таких пам'яток можна віднести Номоканон, або «Книгу церковних правил», переписану тут 1593 р. Григорієм Голубниковим, «Діоптру» Віталія, створену близько 1605 р. в Дубні, відредаговані Кипріяном 1605 р. в Дермані «Бесіди на 14 посланій апостола Павла» Іоанна Златоуста, ним же 1610 р. відредаговані «Духовні бесіди» Макарія Єгипетського та ін.

«Діоптру» було надруковано віленськими братчиками 1612 р. в Єв'є, «Бесіди» Макарія Єгипетського - також у братській друкарні у Вільно 1627 р., «Бесіди» Іоанна Златоуста - в Києві у друкарні Печерської лаври в 1623 р. Усі ці видання репрезентовано у фонді відділу стародруків НБУВ.

Пам'ятки, які побачили світ у Острозі та пов'язаних з ним осередках - Дермані, Дубні тощо, стали непересічним явищем у розвитку вітчизняної культури. Це засвідчують численні їх передруки, рукописні копії, нотатки визначних особистостей на їхніх сторінках. Не викликає сумніву, що Острог наприкінці XVI - поч. XVII ст. був потужним центром не тільки української, а й загальноєвропейської духовної культури. Його здобутки нам ще потрібно осягнути.

¹Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина І.Федорова.-Львів,1989.-С.143, 162, фото; Шамрай М.А. Острожская библия в фондах ЦНБ АН УССР//Федоровские чтения. 1981.-М., 1985.-С.206; *Ії ж.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень (За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України)//Український археографічний щорічник.-Нова серія. Вип.2.-К., 1993.-С.48 - 49.

²Бібліотеку Понятовського було придбано для Волинського ліцею (Кременець). Після закриття ліцею в 30-х роках XIX ст. перевезено до Київського університету, а 1926 р. в складі півмільйонного університетського зібрання передано Всенародній бібліотеці України (нині - НБУВ).

³Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина І.Федорова.-С.143, 162; Шамрай М.А. Острожская библия...-С.206; *Ії ж.* Провенієнції...-С.48-49.

⁴Попов П.М. Слов'янські інкунабули київських бібліотек// Бібліол. вісті.-1924.-№1/3.- С.163; Ісаєвич Я.Д. Першодрукар І.Федоров і виникнення друкарства на Україні.- Вид.2, перероб. і доп. - Львів, 1983.-С.103-104; *Його ж.* Літературна спадщина І.Федорова.-С.143, 162; Мацюк О. Бумага изданий И.Федорова//Федоровские чтения. 1978.-М., 1981.-С.30-33; Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине: И.Федоров.-М.,1974.-С.116,148,202, 208; *Його ж.* И.Федоров.-М., 1985.-С.185, 188; Наследие И.Федорова: Каталог выставки, приуроч. к Дням славянской письменности в Киеве и 425-летию

* Рідний брат ватажка повстанців 1594-1596 р. Северина Наливайка.

выхода в свет первой книги рус. и укр. первопечатника/Сост. Ю.А.Лабынцев, Н.А.Лудина.-К.,1989; Шамрай М.А. Острожская библия...-С.20; Її ж. Провенієнції...-С.48-50.

⁵Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник.-К., 1912.-Т.3.-С.102-103, 106.

⁶Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні.-Львів, 1981.-С.29.- №18; Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII в.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР/Сост. С.О.Петров, Я.Д.Бирюк, Т.П.Золотарь: Отв.ред.П.Н.Попов.-К., 1958.-С.23-24.-№26; Українська література XIV-XVI ст.-К., 1988.-С.548-549; Мицько І.З. Острожська слов'яно-греко-латинська академія.- К., 1990.-С.92-96; Матеріали до історії Острожської академії (1576-1636): Біобібл. дов./Упоряд. І.З.Мицько.-К., 1990.-С.92-96; Каталог кирилических стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України/Авт.-укл. В.Фрис.-Вип.2.-Львів, 1996.-С.8-10; Луцик Р.Я. Про один рідкісний друк XVI ст./Скарбниці знань.-Львів, 1972.-С.106-108.

⁷Можливо, твір було написано в 1587 р., а надруковано пізніше, вже по смерті Г.Смотрицького (після 1594 р.).

⁸Архив Юго-Западной России.-Т.7.-Ч.1.-С.232-256.

⁹До речі, велику кількість стародруків з бібліотеки Шодуарів, яка нараховувала понад 30 тис. томів книжок і в XIX ст. вважалася однією з найбільших приватних бібліотек України, у 20-ті роки нашого століття було також передано до НБУВ, де вони знаходяться і зараз. Про неї див.: Петров Н.И. Библиотека барона Шодуара и вновь открытые изображения св. Бориса и Глеба, а может быть св. Владимира//Киев. старина.-1888.-Авг.-Док., извест., записки.-С.88.

¹⁰Рукавиціна Е.В. Бібліотека та архів митрополита Євгенія (Є.О.Болховітінова): Автореф... канд.іст.наук.-К., 1995.-С.20.

¹¹Мицько І.З. Острожська...-С.77.

¹²Мацюк О.Я. К истории Острожской бумажной мельницы//Федоровские чтения. 1981.-М., 1985.-С.144.

¹³Мицько І.З. Острожська...-С.43.

¹⁴Вірогідніше, що в 1597 або в 1599 р. У 1598 р. в Острозі було надруковано не менш п'яти видань, навряд чи вдалося б надрукувати ще й «Апокрисис».

¹⁵Франко І.Я. Історія української літератури//Збір. творів: У 50 т.-К., 1983.-Т.40.-С.231.

¹⁶У Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України. Див.: Мицько І.З. Острожська...-С.124; у бібліотеці Народовій у Варшаві, походить з Перемишльської капітульної бібліотеки. Див.: Ісаєвич Я.Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII века//Книга: Исслед. и материалы-Сб.34.-С.149.

¹⁷Книги Ф.Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки АН УРСР/Укл.: І.О.Ціборовська-Римарович, Ю.А.Лабинцев, І.В.Стадніченко.-К., 1991.-С.8.

¹⁸Ісаєвич Я.Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях//Федоровские чтения.1978.-М.,1981.- С.45,47; Його ж. Преемники первопечатника.-М.,1981.-С.19; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки...-С.3.-№38; Мицько І.З. Острожська...-С.122; Матеріали до історії...-С.100.

¹⁹Мицько І.З. Острожська...-С.76.

²⁰Українська література XI-XVI ст.-К.,1988.-С.555-556; текст послання уперше опублікував І.П.Єрьомін (Вышенский И. Сочинения /Подгот. текста, ст. и коммент. И.П.Ерёмина.-М.; Л.,1955).

²¹Мицько І.З. Острожська...-С.76; Шамрай М.А. Провенієнції...-С.50.

²²Малышевский И.И. Александрийский патриарх М.Пигас и его участие в делах русской церкви.- К.,1872.-Т.2. Прил.2.-С.1-83.

²³Зєрнова А.С. Первопечатник П.Т.Мстиславец// Книга: Исслед.и материалы. -М.,1964.-Сб.9.- С.103-109.

²⁴Відомо, що в Церковно-археологічному музеї при КДА був примірник «Книги о постничестве» з автографом Лжедмитрія (Г.Отреп'єва) 1602 р. Див.: Попов П. Слов'янські інкунабули київських бібліотек// Бібліол. вісті.-1924.-№ 1/3.-С.164-165; Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек//Там само.-С.145; Мицько І.З. Острожська...-С.48 (фото), 52. Виявити цей примірник у фонді відділу стародруків не вдалося.

²⁵Шамрай М.А. Провенієнції... - С.50-51.

²⁶Мицько І.З. Острожська...-С.101-102; Матеріали до історії...-С.55. У обох публікаціях дещо неправильно вказ. шифр - не Подол4477, а Кир.4477п/а.

²⁷Беляева Н.П. Материалы к указателю переводных трудов А.М.Курбского// Древнерусская литература: Источниковедение.-Л., 1984.-С.115-136; Цеханович А.Л. К переводческой деятельности князя А.М.Курбского//Там же.-С.110-114; Словарь книжников и книжности Древней Руси.-Вып.2. (Втор. пол.XIV-XVI в.)-Л.,1988.-Ч.1.-С.499-500.

²⁸Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки...-С.44.-№ 32.

²⁹Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий/ГПБ; Сост.Т.А.Быкова.-Л.,1972.-С.37.-№16; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки...-С.33.-№ 61; Мицько І.З. Острожська...-С.124-125; Матеріали до історії...-С.106;

³⁰Зєрнова А.С. Первопечатник...-С.98-100.

³¹Ісаєвич Я.Д. Преемники...-С.67-68; Ісаєвич Я.Д., Мицько І.З. Життя і видавничча діяльність Кирила-Транквіліона Ставровельського// Бібліотекознав-

ство та бібліогр.-К.,1982.-С.61-63; Мицько І.З. Острожська...-С.85; Матеріали до історії...-С.15-16.

³²Шамрай М.А. Провенієнції...-С.51-52.

³³Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Каталог...-С.34.-№68.

³⁴Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Каталог...-С.34.-№70, фото титулу. Через прикру помилку в шифрі у літературі зустрічаються відомості, що примірник «Лікарства», до якого приплетений «Синтагматикон», раніше належав П.Могилі. Це два різних примірники, обидва зі збірки Софійського собору.

³⁵Мицько І.З.Острожська...-С.37,125-126,172-173 (фото); Матеріали до історії...-С.109-110.